

Олена Пономаренко

РЕЛІГІЙНІ ЧИННИКИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Стаття присвячена проблемі взаємовідносин релігії і політики України. Аналізуючи в історичному контексті наукові, літературні, публіцистичні джерела, автор доходить висновку, що в модерній Україні релігія не тільки об'єднувала суспільство і сакралізувала владу, а й виступала при цьому державотворчим підґрунтям. Однак в постмодерний період вона перетворюється переважно на соціокультурний чинник, який за зваженої політики держави також здатний об'єднати українське суспільство.

Olena Ponomarenko. Religious factors of the Ukrainian state's creation. The article is devoted to the problems of international of religion and policy in Ukraine. Analysing scientific, literary, public sources in the historical context, the author comes to the conclusion that in modern Ukraine religion not only united the society and made the authority more sacred, but also was the basis of establishing the state. At the same time postmodern period transforms it into the sociocultural factor which is able to unite Ukrainian society according to the state policy.

В умовах демократичного суспільства, якому властива деідеологізація і жодна політична сила не здатна запропонувати загальнооб'єднуючої ідеології, особливого резону набувають моральні цінності, якими саме й є вартості релігійні. Сьогодні науковці, зокрема О. Крижанівський, М. Михальченко, С. Плохій¹, засвід-

чують, що доки в суспільстві буде наявна різниця в інтересах, цілях — доти будуть існувати ідеології. Але хоча демократизм і передбачає плюралізм в ідеологіях, єднати українське суспільство може національна ідея, яка в умовах втрати не лише національних, але і духовних орієнтирів, ґрунтуючись на християнських нормах моралі, відображаючи загальнонаціональні цінності, повинна стати дороговказом для нації.

Релігія протягом історії завжди відігравала значну роль у процесі формування держав-націй. І на сьогодні релігійний чинник виступає вагомим соціокультурним аргументом у визначенні національних чи регіональних тотожностей. Однак роз'єднаність церкви в Україні, з одного боку, і відсутність єдності серед політиків, з іншого, сприяють нестабільності в суспільстві.

Через те, що владні групи виявляють свою безпорадність у політиці, перед соціумом постає питання, як діяти в умовах нестабільності. Отже, особливої значимості набувають заклики орієнтуватися на вічні цінності.

Моральні цінності, що сповідує церква, — високі, однак внутрішні конфлікти підривають авторитет цього інституту. Ідею єдності українських церков висловлюють переважно богослови. Вона звучна в творах митрополита Андрія Шептицького й патріарха Йосипа Сліпого². Останнім часом таку думку висловлює глава УПЦ КП Філарет (Денисенко)³. Однак протилежної думки дотримуються релігієзнавці А. Колодний, П. Яроцький, Б. Лобовик, стверджуючи, що, «оскільки Україна є поліконфесійною, то національної єдності тут можна досягти лише за умови дотримання принципу світоглядного і релігійного плюралізму»⁴.

Релігія завжди була тісно пов'язана з політикою. Отже, враховуючи це, ставимо за мету через політичний контекст в історичній ретроспективі проаналізувати релігійний чинник та його вплив на українську політику, послуговуючись при цьому працями В. Андрущенка, А. Колодного, Б. Ломовика, О. Шуби, П. Яроцького як методичним орієнтиром.

Будь-яке становлення політичного суверенітету неможливе без обов'язкового врахування фактора існування релігії і формування певного ставлення до неї. Відносини між церквою та державою являють собою елемент, притаманний утворенню національних суспільств. Як зазначає митрополит УПЦ МП Володимир: «державна і церква — соратники в справі служіння людині»⁵. Однак ця теза крізь призму історії розуміється по-різному.

У православній традиції переважає візантійський спадок «симфонії влад» між церквою та державою. В модерні часи це вчення, хоча і визнавало різницю між політикою і релігією, дотримувалося позиції, що ці дві влади є поєднаними — як божественна та людська природа. Ця традиція часто виявляла себе у взаємопроникненні церкви і держави. Згідно з принципом: «кого царство, того й релігія» — відбувалася територіалізація релігійної належності. Як наслідок, виникали різні варіанти національної релігії. На думку І. Огієнка, «кожна православна церква національна...»⁶. Отже, політика і релігія стояли пліч-о-пліч одне до одного, а існування релігійної багатоманітності провокувало політичну проблему. Релігійна гомогенність позитивно впливала також на ступінь єдності народу, додаючи йому внутрішньої стабільності. Легітимізувати владу можна було за підтримки своєї релігії.

Чужа ж релігія була засобом, явно непридатним для сакралізації своєї влади, тому тривалий час вважалося, що встановлення політичного суверенітету включає в себе релігійну однорідність. І аж ніяк не випадковим є те, що українська національна політична думка в особі представників православної полемічної літератури XVI–XVII ст. виникає саме на ґрунті боротьби з унією, бо саме релігія сприяла соціально-політичному об'єднанню суспільства і узаконенню влади. Як приклад, саме релігійні гасла, що їх виголосив Богдан Хмельницький, аби надати козацькому повстанню легітимності й залучити до нього всі прошарки руського суспільства, допомогли його згуртувати. І навіть така невоєвнича верства, як студенти та викладачі Києво-Могилянської академії, влилася в козацько-повстанську армію Б. Хмельницького та ідеологічно зцементувала її.

В умовах суспільно-політичних хитань провідні релігійні діячі цього періоду (П. Могила, Л. Баранович, І. Гізель, І. Галятовський) взагалі намагалися доводити зверхність релігії (церкви) як «першої влади» щодо світської держави — «другої влади»⁷. Причому в їхніх поглядах простежується навіть ідея ототожнення цих влад. Так, Л. Баранович, подібно до арабського мислителя Ібн-Руша, розумів державу як церкву, що будується на принципі «добродійства» між громадянами. На думку мислителя, держава має особливу душу, як і людина, і ця душа керує всіма частинами тіла держави, яка бореться за своє існування. «Воюючая Церков, — вважав Л. Баранович, — данным себе Глаголом Божим паче неже хлебом укрепится... и оружие сие не спасет нас, но сей Меч духов-

ний, Глагол Божий, речет души нашей, спасет твое сем аз»⁸. Орієнтація влади на власний релігійний центр, який уособлює українське духівництво, допомогала як об'єднати суспільство, так і швидко мобілізувати останнє на будь-які політичні зрушення. Втрата в 1686 році церкви в Україні внаслідок підпорядкування Московському патріархату слугувала одним із чинників згасання державотворчих політичних процесів.

Отже, можна зазначити, що народи, які гуртувалися навколо свого державного і сакрального центру, завжди процвітали, а коли визнавали панування чужої сакральної влади, то втрачали згуртованість і згодом зникали. Тому підпорядкування України Польщі чи Росії завжди супроводжувалося прагненням з боку останніх не тільки домінувати над політичним простором України, але і асимілювати населення шляхом підпорядкування церкви чи Римові, чи Московському патріархові.

Таким чином, у модерну добу шляхом об'єднання суспільства за допомогою релігії, якій надавалася роль сакралізації політичного життя, досягалася мета узаконення влади і встановлення соціально-політичної єдності. Крім того, що релігійна і політична влади були поєднані, взаємопроникаючи, вони до того ж ще і отожднювалися одна з одною. Тому втрата свого релігійного центру була тотожна втраті державності.

На сьогодні в Україні законодавчо визначена відокремленість церкви від держави. Стаття 5 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» прямо фіксує цю норму: «Релігійні організації не беруть участь у діяльності політичних партій...»⁹.

Суспільство постмодерне, яке, за висловом Ж. Бодріяра, «втрачає трансцендентність, де зникають соціальність і саме розуміння соціальності»¹⁰, вже не має справи з такою релігійною залежністю, як раніше. Воно емансипується від влади релігії та від різних ідеологій, що претендують вказувати сенс буття. Тому відмічається непевність, інституціональна криза. Як зазначає В. Андрущенко, «...характерним для Українського суспільства є втрата життєвих ідеалів — економічних, соціальних, побутових. Домінантою масової свідомості ... лишається негативізм, який характеризується трьома чіткими емоційно-оцінюючими «не»: недовіра, незадоволеність, невіра в майбутнє»¹¹.

Політика теж переживає сьогодні процес розчарування з боку суспільства. Якщо раніше прихильність громадськості до нової ідеології завойовувалася шляхом звільнення індивідів від ланцюга

релігійних стереотипів, то сьогодні держава стикається з наслідками власних ініціатив, які виливаються в протистояння між державою та роз'єднаними індивідами, які зневірилися в політиці. В умовах секуляризованого та плюралізованого суспільства індивіди вже не мають справи з такою винятковою релігійною істиною, і конфесійна належність здебільшого нерозривно пов'язується з національною належністю особи, її національною ідентичністю. Отже, релігійна належність більше ототожнюється з соціально-культурною. Однак, як зазначає Т.В. Євдокимова¹², саме на концептуальному рівні на базі застосування культурно-релігійного світогляду здійснюється інтерпретація економіки, політики, моралі тощо. Тобто світоглядний вимір релігії робить її важливим чинником формування політичної позиції особистості, в той час як політичні переконання впливають із політичних цілей та інтересів. Тому ніякими заходами політичної влади неможливо раптово створити умови для вирішення існуючих проблем, бо для національної і культурної самоідентифікації необхідно, щоб ці умови визріли. І хоча звернення до релігії і виступає більше як акт соціокультурної ідентичності, ніж результат духовних шукань, ця ідентичність все більше сприяє ототожненню тієї чи іншої частини українського суспільства зі Сходом чи Заходом.

Специфіка релігійних процесів, що відбуваються нині в нашій державі, характерна тим, що Україні разом з іншими колишніми республіками Радянського Союзу пережила часи комуністичного режиму або, як наголошує Андрущенко¹³, часи імперської політики, коли підтримувалися тісні стосунки між комуністичною владою та православними ієрархами. А російську політичну культуру, як відомо, відрізняє сакралізоване некритичне ставлення до верховної влади, потужні харизматичні інтенції, слабкі елементи індивідуалізму, гострий дефіцит толерантності і культури компромісу, нетерпимість до інакодумства, тобто авторитарно-патріархальний характер.

Отже, в умовах демократії та релігійного плюралізму релігія (в цьому разі йдеться про православну конфесію, кількість громад якої найбільша в Україні) виявилася неготовою опинитися в секуляризованому суспільстві, що саме і змушує православних ієрархів домагатися прихильності політичної влади. Як визнають і самі ієрархи, сучасне православ'я переживає кризу. Постійні внутрішні конфлікти стосовно канонічності, компетентності духовництва, перерозподілу церковних будівель загострювали і загострюють

ситуацію донині. Дається взнаки дія різновекторних сил у державній і церковній політиці, яка базується на різній ментальності і філософії буття, що сформувалися протягом багатьох століть.

Українське православне християнство представляють сьогодні УПЦ, УАПЦ, УПЦ КП, і кожна з них претендує на монополне право опікуватися українським суспільством, тобто спостерігається політизація церкви. В спробі ж залучити церкву до політичного життя О. Шуба¹⁴ вбачає виникнення тенденції посилення конфесійної спрямованості. Політизація церкви тим небезпечна, що посилюється регіоналізм. Як наслідок, зводяться нанівець інтеграційні та комунікаційні можливості релігії, створюються доволі серйозні перепони на шляху формування політичної нації.

Про негативні наслідки політизації релігії достатньо вже описано як в навчальних, так і в різного роду наукових дослідженнях. Але слід зазначити, що релігія в демократичному суспільстві може стати тільки міцною моральною опорою держави, чого, до речі, дуже не вистачає на сьогодні ані політичному «бомонду», ані українському суспільству взагалі. Як ідеологія, вона ніколи не зможе конкурувати з політичною концепцією в боротьбі за владу. Тому, особливо орієнтуючись на Європу, слід враховувати ту особливість, що в нинішньому суспільстві релігія за умов поваги до індивіда, до його свободи у виборі релігії не повинна здійснювати значний вплив на суспільне життя, а має відігравати роль як духовна, етична, культурна складова. До того ж, оскільки Україна є поліконфесійною (за даними Державного департаменту в справах релігії за 2006 рік в Україні діяло 32186 релігійні організації, що належать до 55 віросповідних напрямів¹⁵, і кількість їх постійно збільшується), то, виокремлюючи якусь одну церкву чи релігійну громаду, можна отримати релігію як дезінтегруючий чинник, який стане джерелом і причиною розколу.

Тому демократичні процеси в Україні сприяють формуванню нових відносин релігії з політикою. Релігійне життя намагається знаходити для себе нові форми. Індивідуалізм, який покладений в основу демократії, актуалізує право. Як наслідок, соціально-політичне пристосування церкви у публічному житті тяжіє до юридизації: наданню статусу юридичної особи, законодавчому забезпеченню її соціального служіння, реституції церковної власності тощо¹⁶. Тобто йдеться як про здійснення впорядкування релігійної свободи, так і свободи нерелігійності в секуляризованому нерелігійному суспільстві.

Таким чином, сучасні відносини між політикою і релігією окреслюють нову конфігурацію, яка сприяє новому осмисленню відносин між державою, релігією та суспільством. Загалом спостерігається 2 шляхи взаємодії: 1) релігійна реставрація суспільства з наступним отождоленням релігії з соціокультурною ідентичністю, 2) пошуки нових форм існування, зокрема юридичне оформлення статусу і ролі церкви.

Отже, проаналізувавши роль релігійного чинника в історичному контексті, можемо зазначити: якщо в модерній Україні релігія не тільки об'єднувала суспільство і сакралізувала владу, а і могла виступати державорочною основою, то в сучасних умовах вона постає перед нами переважно як соціокультурний чинник, який за грамотної політики держави здатний об'єднати суспільство, актуалізуючи вічні моральні цінності добра, любові, справедливості.

¹ Крижанівський О., Плохий С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. — К., 1994. — Кн. 3. — 335 с.; Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация или лимитроф Европы? — К.: Институт социологии НАНУ, 2001. — С. 226 — 262.

² Шептицький А. Як будувати рідну хату? // Українське відродження і національна церква. — К., 1990. — С. 80.; Ленчик В. Визначні постаті української церкви: митрополит Андрій Шептицький і патріарх Йосиф Сліпий. — Л., 2001. — С. 356.

³ Патріарх Філарет: Хресною дорогою заради Української Церкви: Присвячується 75-літтю з дня народження Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. — К., 2004. — 104 с.

⁴ Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / Колодний А. М., Яроцький П. Л., Лобовик Б.О. та ін.; За ред А. Колодного. П. Яроцького. — К., 1999. — С. 695.

⁵ Щеткина Е. Блаженнейший митрополит Владимир: «Каждый имеет свои — неповторимые — отношения с Богом» // Зеркало недели. — 2007. — № 7. — 24 февраля. — С. 15.

⁶ Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. — К., 1993. — Т. 1. — С. 7.

⁷ Мащенко С.Т. Українські мислителі XVII–XVIII ст. на Чернігово-Сіверщині. — Чернігів, 2003. — 155 с.

⁸ Баранович Л. Меч духовный. — К., 1666. — Арк. 2.

⁹ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Верховної Ради. — 1991. — №25.

¹⁰ Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. — М., 2000. — С. 22.

¹¹ Там же. — С. 30.

¹² *Євдокимова Т.В.* Релігія в суспільно-політичному житті України: історія і сьогодення. — К., 2000. — С. 34.

¹³ *Андрущенко В.* Організоване суспільство / Інститут вищої освіти АПН України. — К., 2006. — С. 18.

¹⁴ *Шуба О.В.* Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). — К.: Криниця, 1999. — С. 65.

¹⁵ *Борошенець Т.* Бог один, а шляхів до нього 55 // Віче. — 2007. — № 1–2. — С. 2 — 5.

¹⁶ *Щетина Е.* Блаженнейший митрополит Владимир: «Каждый имеет свои — неповторимые — отношения с Богом» // Зеркало недели. — 2007. — № 7. — 24 февраля. — С. 15.